NAGY PÉTER TIBOR

EGYHÁZI ÉS ÁLLAMI OKTATÁSPOLITIKA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az egyház és állam oktatási viszonya – minden polgári oktatási rendszerben – három jól elkülöníthető problémára oszlik:

1. Az egyes egyházak lehetőségei és jogai az oktatási rendszer egészét szabályozó központi dokumentumok (tantervek, tankönyvek, tanári segédkönyvek, utasítások, mintatanítások, házirendi-keretszabályok) tartalmának szabályozására – és ennek másik oldalaként a felekezetileg el nem kötelezett csoportok állam által biztosított joga, ezeknek a dokumentumoknak a befolyásolására.

2. Az egyes egyházak lehetőségei és jogai a nem általuk fenntartott intézményekben folytatott tevékenységre: hitoktatásra, iskolai imára, vallásos ifjúsági mozgalmak szervezésére – és ennek másik oldalaként az állampolgár állam által biztosított joga, hogy ezekből a rendezvényekből kimaradjon.

3. Az egyházak mint iskolafenntartók viszonya az állam oktatáspolitikájához, ezen belül az oktatásfinanszírozáshoz, a tanügyigazgatáshoz, az iskolafelügyelethez, a szerkezetpolitikához – és ennek másik oldalaként az állampolgár állam által biztosított joga, hogy településén, megyéjében, országrészében milyen formában részesedhet nem felekezeti oktatásban.

✧

1. A Horthy korszakban – mint ez közismert – az oktatási-nevelési tevékenység egészének valláserkölcsi célkitűzése egyre erőteljesebbé vált. Az iskolatípus céljait körvonalazó törvénypreambulumok – legyen szó akár középiskoláról, akár polgáriról – mindig hangsúlyozták, hogy az iskolai nevelés (egyik) célja a valláserkölcsi nevelés. Mindez természetes módon azt jelentette, hogy a történelmi eszményekre, iskolai ünnepekre vonatkozó miniszteriális dokumentumok megfogalmazásakor a kereszt(y)én(y)ségre éppúgy egyre nagyobb hangsúly került, mint a tankönyvek – természetesen főleg a történelem és irodalomtankönyvek – bírálatakor.

A nacionalizmus fogalmának átalakulásával azonban veszélyes konkurense jelent meg a valláserkölcsi ideológiának. A századforduló hangos, jelszavas nacionalizmusa a nyelvi terjeszkedés és a nemzeti szimbólumok nacionalizmusa volt, nem kapcsolódott össze sem meghatározott társadalmi eszményekkel, sem világnézettel. A nacionalizmus összefonódása a konzervativizmussal majd a szélsőjobboldalisággal – ebben az értelemben – a két világháború közötti ideológiai élet terméke. A kereszt(y)én(y) egyházak ambíciója iskolai szellemiséget meghatározó szerepük ideológiai növelésére – az egyre nagyobb mértékben szekularizálódó társadalomban – egyre inkább rászorult a nacionalizmus eszmei támaszára. (A társadalmi szekularizáció mérhető jegyei egy hangsúlyozottan kereszt(y)én(y) közéletet élő országban: a templomjárás csökkenő aránya, a vegyesházasságok növekvő aránya, a házasság előtti nemi kapcsolatok orvosstatisztikailag igazolhatóan növekvő aránya.)

A nacionalizmus és kereszt(y)én(y)ség közös elemeinek hangsúlyozása pedig a nevében egyetemes katolikus hagyomány partikularizálódását éppúgy elősegítette, mint a tradíciójában jórészt német evangélikus egyház nemzeti keretek közé hátrálását. Természetesen a református egyház sem tud ellenállni a kísértésnek, hogy a dualizmus korában még egyensúlyban lévő kettős történelemképét – a protestantizmus mint hagyomány európai alternatívákhoz kötődése és nemzeti vallás mivolta – az utóbbi javára egyirányúsítsa – s az izraelita egyház fő gondja is a hazafiság hangsúlyozása.

Az új szövetséges, a nacionalizmus összefonódása az antidemokratikus hagyománnyal éppen kapóra jön azoknak, akik az egyházakon belüli pluralizációt és demokráciát ellenezték: a századfordulón még aktív – és kultuszminiszteri támogatással is erősödő – katolikus autonómiamozgalom végletesen legyengül, s a protestáns egyházakban is megerősödik a papi elem súlya a választott testületekkel szemben. A liberális zsidó polgárság is folyamatosan teret veszít egyháza konformistáival szemben. Nemcsak a világiak és egyházi hierarchia ellentéte ez: az egyházak alsóbb csoportjainak püspökkari megregulázásához is segítséget nyújt az állami szabályozás: 1935 után a katolikus szerzetesrendi autonómia szorul vissza a püspöki karnak és az államnak alávetett Katolikus Középiskolai Főigazgatósággal, Katolikus Tankönyvügyi Bizottsággal szemben, csökken a protestáns igazgatók (tantestület általi) választásának demokratizmusa. Hóman felszólítására 1935 márciusában összeült nyolc izraelita községkerület küldöttei a VKM érdekeinek megfelelően, legfelső szabályalkotó és ellenőrző hatóságot, Országos Képviseletet teremtettek.

A kereszt(y)én(y)-nemzeti egységnek alárendelődik a konfesszionális pluralizmus is, Országos Közoktatási Tanácsbeli alkukban kopik meg a protestáns vagy katolikus történelemszemlélet markánssága – s születik meg a felekezeti autonómiát alig engedő hivatalos álláspont Pázmányról vagy Báthoriról, Szent Istvánról vagy Bethlenről.

Nem feladatunk itt a Nyiri Tamás és Majsai Tamás által oly mélyen elemzett kereszt(y)én(y) teológiai antijudaizmus és a politikai antiszemitizmus összefonódásának felidézése, az oktatási szféráról szólván inkább arra hívnánk fel a figyelmet, hogy a történelmi kereszt(y)én(y) egyházak felső vezetésének zsidóellenessége még azt is tolerálhatóvá tette számukra, hogy törvényesen elismert felekezethez tartozók jogkorlátozásáról – először a magyar történelemben – ne törvény, hanem rendelet döntsön: arra utalunk, hogy az 1920-s egyetemi numerus clausus törvény nem módosította sem az Eötvös korabeli, sem a Csáky-féle egyházpolitikai törvényeket: *„a népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozók arányszámának"* betartásáról szól: miniszteri rendelet szögezi le, hogy az izraelita felekezethez tartozók egyazon népfaj és nemzetiség

tagjaiként tekintendők. Az a szigorú magyar törvényes elv, hogy a nemzetiség és felekezetiség két különböző kategória, a magyar történelmi egyházak ellenzése nélkül miniszteri rendelettel módosíttatott!

A kereszt(y)én(y) gondolat annak ellenére, hogy a szekularizáció előrehaladt a társadalomban, erősebb lett az iskolában. Természetes, hogy rendkívüli árat kellett fizetnie érte: olyan szövetséget kellett kötnie a nacionalizmusal és antiliberalizmussal, mely – nemcsak az egyházakon belüli szellemi megújulás előtt emelt akadályokat, hanem – végig a húszas-harmincas évek folyamán – a hagyományos konfesszionalizmust is visszaszorította, sőt a vészkorszak idején a kereszt(y)én(y)ség alapértékeinek vállalását is lehetetlenné tette.

2. Az iskola, a nevelés egész szellemiségétől elkülönült módon vizsgálhatjuk az egyház célirányos jelenlétét a szocializációs folyamat egészében. 1920-ban az iskoláztatási kötelezettség hatékonyabb biztosítása – mely törvényjavaslat formájában a hadifogoly apát családi munkamegosztásban iskolamulasztó gyerekkel pótló szülői stratégia megváltoztatására látszott irányulni – egy – nyilván előre lejátszott forgatókönyvű – parlamenti módosítás következtében a vasárnapi templomlátogatás kötelezettségét garantáló törvénnyé vált.

E tény, hogy a tankötelezettség magában foglalja a templomjárási kötelezettséget teljes fordulatot jelentett a dualizmus korának – nyelvükben, attitűdjeikben ugyan egyházbaráttá finomodó – kultuszminisztereivel szemben, akik a magyar kultúrharc eredményeit végül mégsem vették vissza.

Azon alapvető eötvösi szabályozást, mely a hitoktatót és a hitoktatást egyértelműen kívül helyezte a tantestületen és az államigazgatásilag ellenőrzött tevékenységen 1923-ban felülvizsgálták és a hitoktató a tantestület tagja lett.

A hitoktatókat nemcsak az őket alkalmazó iskola vonatkozásában „közalkalmazottosították", hanem – „másodállásuk" piacán is. Az iskolafenntartók és hitoktatók közötti jövedelmi súrlódásokat VKM rendelet rendezte azzal, hogy az óradíjak – állami népiskolában kapottal azonos – összegét előírták.

A „magyar hiszekegy" rendeleti bevezetése a legsajátabban felekezeti – mert az egyház társadalmi-történeti szerepéhez nem kötődő – tevékenységet, az imát vonta be a politikai propaganda gépezetébe.

A magyar kormány egy 1935-ös jogszabállyal elrendelte az iskolai imádságok egyöntetűségét a nem felekezeti iskolákban. 1938-ban a tapasztalatok alapján a VKM úgy döntött, hogy az imát úgy kell módosítani, hogy hangos elmondása közben ütemesen tagolódjék. Köztudomású, hogy a nagyobb hangerővel, ütemesen elmondott szövegek, különösen annak mindennapi ismétlődése, erősítik a kollektív érzést a gyermekben, míg például a csendes imádkozás éppen a „négyszemközt Istennel" individuális felelősségtudatát erősítette.

Az iskolaorvosi hálózat növekedése – amit a BM, a TB, a szélsőjobboldal és a szociáldemokrácia egyaránt támogatott – a hitoktatók sérelmére történt, megkérdőjelezte a gyerekek szexuális felvilágosításával kapcsolatos monopóliumukat.

A magaviselet elbírálásának szempontjai között a valláserkölcsi meggyőződés – melynek megítélése a hitoktató kizárólagos kompetenciájába tartozott – a harmincas évektől külön nem, csak a „nemzethűség"-gel együtt szerepelt. Utóbbinál nem a „meggyőződés", csak a „hazafias magatartás" számított, azaz a nacionalista propaganda tevékenységben, a levente mozgalomban stb. való részvétel. A tanügyigazgatás – nyilván változó hatékonysággal – őrködött azon, hogy a legbuzgóbb vallásos életet élő gyermek se kaphasson az utóbbi nélkül jelest.

A főigazgatók legaktívabbika az OKT-ben javasolta, hogy a középiskolai tantervi anyag között a bevett vallásfelekezet vallástan anyaga is szerepeljen. *„Kívánatos ugyanis, hogy a felügyeleti hatóságok hatékonyabban ellenőrizhessék az egyes vallástan órákon folyó tanítást."*

Az iskolai vallásos mozgalmak lehetőségeinek növekedése is együtt járt tanügyigazgatási kontrolljuk növekedésével. A Szívgárdát egy 1925-ös rendelet már engedélyezte az állami iskolákban is – e tömegmozgalom nemcsak az elitjét szedte össze a tanulóknak, mint például a kongregáció. A VKM ennek ellenére 1937-ben megtiltotta általa kevésbé ellenőrizhető külső személyek részvételét ennek irányításában – annak ellenére, hogy ezt maguk a túlterhelt hitoktatók kérték. A legnagyobb csapást azonban a felekezeti nevelés egyik leghatékonyabb intézményeként szolgáló cserkészet – az interkonfesszionális levente javára történő – visszaszorítása jelentette. Ez egyidejűleg a militáns, jobboldali tábori lelkészek egyházon belüli megerősödését is jelentette a könnyedebb pedagógus-cserkészvezető papokkal szemben.

Összességében a tantárgyi órán kívül zajló iskolai valláserkölcsi nevelés lehetőségei nagyobbak, autonómiája pedig kisebb lett a Horthy-korszakban.

3. A húszas évek oktatáspolitikája az egyházi iskolafenntartás számára egyértelműen kedvező volt. Klebelsberg expanziós politikája nem csak kormányzati, hanem társadalmi erőforrásokat is növekvő mértékben vont be, a nagytőke és nagybirtok forrásaira támaszkodás a bürokratikus kontroll expanziójának természetes határt szabott, ez pedig a fenntartói autonómiának kedvezett.

Az 1924-es középiskolai törvény – a munkaerőpiac és a szülői kereslet oldaláról egyaránt érkező nyomások ellenére, az iskolaszerkezet átjárhatóságát szorgalmazó tanügyi racionalitás és baloldali érvelés ellenében megőrizte a klasszikus gimnázium, a görögöt-latint tanító humángimnázium típusát, mely az egyházi gimnáziumok oktatási elitjének érdekeit szolgálta.

A Hóman-féle 1934-es törvény eltörölte ezt az iskolatípust: az „igazi" középiskola egyetlen útját mutatta fel. Egyszerre volt cél – a polgárihoz, felsőkereskedelmihez némileg hasonló középiskolatípus, a reáliskola megszüntetésével – az alsóbb társadalmi csoportok esélyeit eltorlaszolni, a gazdaság képviselőinek érdeklődését a középiskolai tananyag befolyásolása iránt csökkenteni, illetve a humángimnázium felszámolásával lehetetlenné tenni hogy az elitértelmiség – a nemzeti középosztály átlagát meghaladó – görögös-latinos műveltséggel különülhessen el, hogy az egyházi iskolák sajátos – nemcsak szellemiségében, de műveltségeszményben is elkülönülő alternatívát mutassanak fel.

Fontos új rendelkezése volt a törvénynek a felügyelet lehetőségeinek kiterjesztése, amely az egyházak határozott ellenállása ellenére bővítette az állam lehetőségeit a nem állami fenntartású iskolákban: az állami finanszírozás arányának növekedése nagyobb beleszólást tett lehetővé a tanügyigazgatásnak. A reform egyik legfontosabb célja volt a szelekciós szakasz beiktatása. E szerint maga az érettségi nem, csak annak egy külön záradéka képesít az egyetemi tanulmányokra. Az új tanügyigazgatási törvény után a továbbtanulás kérdésében a „szaktárgyi szempontokat eltúlzó" – nem az államtól, hanem az egyháztól függő szaktanárok, „a konzervatív-liberális" iskolai vezetés, a „partikuláris érdekeket előtérbe helyező

fenntartók" kezéből a minisztérium által kinevezett érettségi biztos, azaz a politikus-ideológikus tanügyigazgatás kezébe adta át a jogosítványokat. Ez a változás az egész magyar középosztály második szelekcióját eredményezte: az egyetemre kerülés lehetőségét korlátozta.

A középiskolai törvény tagadhatatlanul széles társadalmi vitája egyfajta kísérlet is volt az egyházi vezetők és alkalmazottak reakcióinak mérésére. A „kísérlet" fényes sikerrel járt: mindenki úgy viselkedett, hogy modellálni lehetett belőle az oktatási rendszer lényegi reformját célzó tanügyigazgatási törvény várható hatását: az egyházi hierarchia képviselői nem örvendeztek, de nem vállaltak nyílt konflikust, az egyházi alkalmazott tanárok továbbléptek a közalkalmazotti státusz irányába, s ezért hajlandóak voltak feladni valamit a szabadságukból.

Az 1935-ös tanügyigazgatási törvény előtt az elemi iskolázásban az egyházközségekkel és megyei tanfelügyelőkkel, a községi képviselőtestülettel való konfliktusok kezelése volt a tanfelügyelőségek feladata, az iskoláztatási kötelezettség biztosítása, az iskolaállítási kötelezettség behajtása sajátos együttműködést igényelt a helyi közigazgatással. A tanfelügyelőknek együtt kellett működniök nemcsak a választott megyei közigazgatási bizottsággal, hanem közigazgatási bírósági fellépéssel is számolniuk kellett, ha az iskolai adók elosztása, vagy a tanítók kinevezése bármiféle felekezeti elfogultságot tükrözött.

A középiskoláknál a helyi társadalom legtekintélyesebb – és egyházi iskolák fenntartása végett részben tandíjfizetésre is kész – polgárai, a leendő hallgatók képzettségi színvonalának romlásától félő egyetemek és a saját vagyonnal, csak általuk mozgatható tagokkal rendelkező szerzetesrendek a tanügyigazgatás partnerei.

A tanügyigazgatás természetes törekvései a hatáskörök kiszélesítésére, az igazgatás „racionalizálására", felső politikai segítség hiányában nem érhettek el sikert.

A harmincas években viszont két tendencia találkozott: az oktatásügyi kontroll racionalizációjának igénye és az egyöntetű nemzeti világnézet kialakításának, ellenőrzésének politikai igénye. Mindkét igény szembenállt az egyházak érdekeivel: az egyik szervezetszociológiai értelemben, a másik az újtípusú világnézeti dichotómiák megteremtése mentén csökkentette az egyházak világnézetellenőrző befolyását.

A tanügyigazgatási kerettörvény látványosan átalakította a rendszert. A korábbi egyenrangú szakfőigazgatóságok és megyei tanfügyelőségek helyett területi igazgatási egységekre osztotta az országot, ezek élére tankerületi főigazgatókat állított és hatáskörüket valamennyi középfokú iskolatípusra kiterjesztette, iskolalátogatókat, tanulmányi felügyelőket osztva be a tankerületi főigazgatóságokra; a népiskolai tanfelügyelőségeket pedig a főigazgatóságok alá osztotta be. A tanügyigazgatás és felügyelet lehetőségeit markánsan megnövelte, az iskolafenntartók szerinti differenciálást erősen lecsökkentette.

Az iskolaigazgatási rendelkezéseket az iskolaszerkezet rendezése követte. Az 1938-as szakiskolai és tanítóképzési, illetve 1940-es népiskolai törvénnyel véglegesen kialakult az alap- és középfokú intézményrendszer kerete, bemerevült az iskolastruktúra, az iskolai karrier három párhuzamos útja, gyakorlatilag 10 éves korra beépített választási kényszerrel. Három iskolai karrier egymás melett élése alakult ki:a 8+0-ás, a 4+4+4-es, a 4+8-as. Ha feloldjuk e jeleket, a három út a következő: 1) nyolcosztályos elemi, mely az esetek nagyobbik részében sehová nem vezet tovább, 2) a négy elemire plusz négy polgárira épülő négyéves szakképző iskola, mely a legelitebb felsőoktatási intézményekre nem jogosító érettségivel zárul, 3) a négy elemi után választható nyolcéves egységes középiskola, mely a legrangosabb egyetemek felé is továbbvezet. A tanügyigazgatás, mint láttuk, itt is lehetőséget kapott, hogy a „továbbtanulási záradék" révén korlátozza az egyetemre lépés automatizmusait.

Az egyház által kinevezett igazgató tanárokat minősítő hagyományos tevékenysége az új oktatáspolitika szemében elégtelennek tűnt, ezért építette be minden iskolába a tankerületi főigazgató a saját – új szempontok alapján kiválasztott – megbízottait. Az iskola hagyományos hierarchikus viszonya megbomlott, a tanárok már nemcsak az igazgatótól, hanem egy kollégájuktól, az új tanügyigazgatási koncepciónak leginkább megfelelő kollégájuktól is függésbe kerültek. Ehhez járult a tankerületi főigazgató által kiküldött szakelőadóktól és tanulmányi felügyelőktől származó minősítés.

Államigazgatási úton behajtható szemponttá válik a tanmenetek, óratervek, óravázlatok tanári, tanítói elkészítése. Egymást érték a mintatanítások. Rendkívül megnő a tanórán kívüli tanári-tanítói tevékenység kontrollja.

Az egyházi iskolák burkolt államosítását, az egyházak észre is vették. *„Az iskolai törvénykezéssel főként pedig a végrehajtás során kialakuló jogszokásokkal felekezeti iskoláink észrevétlenül államosíttatnak"* – vonja le a végső konklúziót a dunamelléki református egyházkerület 1938-ban. *„A politikai népszerűség céljából olyan áramlatot indítottak el az egyház iskolái... ellen, amelyet nemcsak a szélsőséges pártok, hanem a konzervatívabbak is támogatnak"* – írja az esztergomi hercegprímás 1941 nyarán. A konfliktust mégsem vállalták fel a nyilvánosság előtt.

Ennek az államosításnak a tartalma a széles iskolalátogatói jogkörben, az állami tanterv részleges bevezetésében, a tankönyvi pluralizmus leépítésében jelenik meg. Erre lehetőséget egyrészt a finanszírozás nyújt, mégpedig azért, mert a nagy egyházak képtelenek belátni, hogy iskolarendszerük mind az igényekhez, mind lehetőségeikhez képest túlméretezett, hiszen a hívők iskolaadói és tandíjai valamint az egyéb egyházi források együttesen sem elegendők ennek az óriási iskolarendszernek a finanszírozására: mindenképpen államsegélyt kell igénybevenniük. Másrészt viszont igaz, hogy az egyházak vezetői a katolikus autonómia törekvésekkel, vagy a túlzott protestáns gyülekezeti kontrollal kevésbé tudtak megbékülni, mint az állami beavatkozással.

✧

Végigtekintve a három témakörön megállapíthatjuk: noha az egyházak lehetőségei az állam oktatásszabályozó tevékenységének befolyásolására, az iskolai valláserkölcsi nevelésre, valamint saját iskolák fenntartására nőttek illetve nem csökkentek, az egyházak mind kevésbé maradhattak önmaguk – mindinkább az állami oktatáspolitika járszalagjára kerültek. Ha a társadalomban csökken az egyházi szolgáltatásra a kereslet, ha növekszik az egyház által nehezen befolyásolható oktatáspolitikai aktorok száma és ereje, ha csökken az oktatás növekvő költségeinek nincsen meg az egyházi fedezete akkor az egyházak, önerejükből képtelenek megőrizni oktatáspolitikai súlyukat. Ha szerepük mégis változatlan marad, vagy növekszik súlyos árat kell érte fizetniük annak a politikai vagy bürokratikus erőnek, mely ezt lehetővé tette. Szélsőségesen fogalmazva: a „szabad egyház szabad államban" eszménye helyébe a „fogoly egyház a fogoly államban" állapota lépett.